

**НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ
ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ**

**РЕФЕРАТ О ЗАВРШЕНОЈ ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ
ФУНКЦИЈА ЕЛЕМЕНАТА АЗМАТСКОГ ТИПИКА У САВРЕМЕНОЈ
БОГОСЛУЖБЕНОЈ ФОРМИ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ – ЛИТУРГИОЛОШКА
АНАЛИЗА
СТРУЧНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ПРЕГЛЕД И ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ**

На седници Наставно-научног већа Православног богословског факултета Универзитета у Београду, одржаној 30. октобра 2017. године, изабрани су чланови Стручне комисије за преглед и оцену докторске дисертације кандидата Владимира Антића под насловом *Функција елемената азматског типика у савременој богослужбеној форми Православне Цркве – литургиолошка анализа*, и то: др Ненад Милошевић, редовни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду; др Драган Ашковић, ванредни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду; и др Гордана Благојевић, Виши научни сарадник Етнографског института САНУ; који после читања дисертације и међусобног консултовања, имају част да Већу поднесу следећи Реферат.

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији

Владимир Антић рођен је у Оцацима 1. јануара 1984. године где је завршио основну школу. После школовања у Богословији Светог Арсенија Сремца у Сремским Карловцима, коју је завршио са одличним успехом, уписује се 2003. године на Православни богословски факултет Универзитета у Београду који завршава са просечном оценом 8,45. Дипломски рад под називом *Функција Октоиха у литургијском освећењу времена* одбранио је са највишом оценом, а рад је похваљен одлуком Наставно-научног већа као изузетан дипломски рад. Године 2011. уписује докторске студије из литургије на истом факултету. У периоду од 2010. до 2012. године био је хонорарно ангажован у настави као демонстратор, док је почев од 2012. године запослен као асистент на катедри за литургику поменутог факултета, где држи вежбе из црквеног појања са правилом.

Кандидат показује нарочито интересовање за теме односа и заједничког историјског развоја византијског богослужења и појања. Још од уписа на Православни богословски факултет активно учествује у појању на богослужењима у факултетској капели, те од 2009. године до данас предводи појање на свим свечанијим богослужбеним последовањима. Осим целокупног годишњег богослужбеног круга, благовремено и успешно припрема са студентима захтевна древна богослужења која се служе у оквиру литургијског семинара четвртком, те учествује у припреми и служењу бројних свеноћних бденија, како у капели Факултета, тако и широм наше помесне

Цркве. Учествовао је у реконструкцији богослужења дневног богослужбеног круга азматског типика на основу студије *Молитвослов* проф. др Ненада Милошевића, која су после вишевековног заборава обновљена у пуном обиму (Вечерње, Панихида, Јутрење и Тритекти) у оквиру наведеног литургијског семинара на истом Факултету, почев од академске 2011/2012. године. Током свог школовања активно је учествовао у раду факултетског хора. Тако је 2008. године са поменутиим хором припремио и снимио компакт-диск под називом *Из ризнице црквеног музичког предања* са примерима српског, византијског и руског црквеног појања. Исте године предводио је Хор на наступима у оквиру турнеја одржаних у више градова Немачке (мај 2008. године) и САД (август-септембар 2008). Путовања и наступе са Хором студената у САД поновио је и 2010. године. Такође, са студентским хором је 2015. године снимио диск под називом *Изабраној Војвоткињи – заборавањени напеви великог карловачког појања*, на коме су отпојани неки од напева великог појања који нису извођени више од једног века. Исте године је одржао концерт са поменутиим Хором у склопу манифестације *Богородичини дани* на месту археолошког налазишта Феликс Ромулијана, у оквиру чега је изведен репертоар са избором химни из циклуса везаног за празник Успења Пресвете Богородице. Године 2017. остварио је са Хором факултета запажен наступ у крипти Храма Светог Саве на Врачару, у оквиру манифестације *Дани грчке културе*, при чему је изведен програм заснован на избору византијских химни из службе Томине недеље. Током својих студија теологије упоредо се бавио и изучавањем старог црквеног појања, те је 2014. године у школи појања Свети Јован Дамаскин у Новом Саду положио завршни испит пред петочланом комисијом, сачињеном од реномираних грчких и српских професора византијског појања.

До сада је објавио два научна рада: 1) *Допринос др Дамаскина Грданичког развоју српског народног појања у XX веку*, у: Б. Шијаковић (прир.), „Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати“, књ. 12 (2012), 56-66 и 2) *Типови Вечерња у рукописима Патмос 266, Часног Крста 40 и Дрезден А104: прилог за таксономију азматских последовања*, Богословље 76 (2017/1), 159-178. Учествовао је у раду следећих научних скупова: 1) *Српска теологија у XX веку – фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива* (Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Београд, 23. децембра 2011. године) са рефератом *Допринос др Дамаскина Грданичког развоју српског народног појања у XX веку*, који је штампан у целости, и 2) *Владо С. Милошевић: етномузиколог, композитор и педагог* (Академија уметности Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, 21-22. априла 2017. године) са рефератом под насловом *Мешање азматског и монашког типика у савременој богослужбеној форми Православне Цркве на примеру певања предначинатељног псалма вечерња*, који је штампан у изводу.

Дана 28. октобра 2015. године Владимир Антић је, као студент докторских студија, одбранио предлог теме докторске дисертације под наведеним насловом, пред Комисијом коју су сачињавали: др Владимир Вукашиновић (председник), др Зоран Ранковић и др Драган Ашковић. Извештај комисије за одобрење теме поднет је Наставно-научном већу и одобрен је на седници одржаној 29. децембра 2015. године.

Веће друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду одобрило је тему дисертације 15. марта 2016. године (рег. 61206-721/2-16).

2. Предмет и циљ дисертације

Предмет истраживања докторске дисертације *Функција елемената азматског типика у савременој богослужбеној форми Православне Цркве – литургиолошка анализа* јесте откривање и анализа елемената савременог православног богослужења који своје порекло имају у азматском (певаном, парохијском, или катедралном) типичу. Владајућа форма последовања дневног богослужбеног круга (Вечерње, Јутрење, часови и почетни део Литургије) последица је компликованог историјског развоја. Основна чињеница овог развоја јесте управо сједињење константинопољског азматског и палестинског монашког типика, које се одиграло у 8. веку и назива се студитска синтеза. Предмет овог рада јесте поређење богослужења реконструисаног у складу са репрезентативним изворима који се односе на различите форме: азматску, студитску и савремену. На овај начин утврђени су конкретни елементи азматског типика који су усвојени у каснијим верзијама типика, а које су настајале као последица поменуте синтезе.

Циљ рада јесте давање одговора на следећа питања: 1) да ли постоје елементи азматског типика који су преживели и у савременој богослужбеној форми; 2) који су то елементи и 3) каква је њихова функција у богослужењу које се врши у складу са владајућим Типиком.

3. Основне хипотезе од којих се полази у истраживању

Кандидат у свом истраживању креће од темељне претпоставке да је разумевање функција појединачних елемената у савременој богослужбеној пракси Православне Цркве немогуће без разумевања њиховог порекла као и њихове изворне функције у оној форми из које су ови елементи прешли у савремену праксу. У складу са тим, кандидат као основну хипотезу поставља тврдњу да најважнији елементи савременог богослужења потичу из древног, данас угашеног азматског типика.

4. Кратак опис садржаја дисертације

На почетку докторске дисертације Владимир Антић даје резиме са кључним речима (на српском и енглеском језику), после којег следи садржај. Непосредно пре увода изложен је списак скраћеница назива публикација коришћених у раду.

У поглављу насловљеном као *Увод* (стр. 1-38), кандидат нуди теоретске оквире унутар којих позиционира своје истраживање. Најпре говори о предмету рада осврћући се на актуелност своје теме, као и релевантност предузетог истраживања. У наставку ограничава поље истраживања на теме које се тичу последовања дневног богослужбеног круга. Потом је дат преглед досадашњих истраживања из историје

азматског типика која су у раду коришћена, а на чију основу аутор надовезује свој рад. У овом одељку је изложен детаљан преглед литературе која се односи на питања азматског типика, а која је настала како међу православним богословима, пре свега на руском и грчком говорном подручју, тако и међу ауторима на Западу. Овоме следе појашњења која се тичу методологије која је у раду коришћена, као и терминолошко и теолошко одређивање појма типик као централног појма дисертације. На крају увода изложен је преглед извора који ће бити коришћени у раду, уз појашњења која се тичу мотива таквог избора извора.

Изузев увода и закључка, истраживање садржи три дела. У првом делу, који носи наслов *Формирање и развој типика* (стр. 39-102), кандидат проучава тему настанка и развоја византијског литургијског типа из перспективе дневног богослужбеног круга. Уочене су три важне чињенице које су уобличиле историјски развој византијског литургијског типа: 1) древно антиохијско богослужење; 2) одвојени развој јерусалимског и константинопољског богослужења у раном периоду и 3) синтеза константинопољског и јерусалимског богослужења. На основу ових чињеница аутор дели целокупну историју развоја типика у три одговарајуће етапе, ослањајући се на изворе и досадашња истраживања.

Веома рано (у сваком случају пре краја 4. века) на подручју које је било под утицајем богослужења Антиохије већ је био формиран дневни, седмични и годишњи богослужбени круг. О овоме сведоче *Апостолске установе* и други извори који се односе на антиохијско литургијско предање. Према изворима које кандидат анализира, пракса дневног богослужбеног круга била је јединствена за клирике и градске монахе са једне стране, док се, са друге стране, она у најранијем периоду разликује за лаике, како у смислу обима, тако и обавезности присуства. У структури последовања препознатљиви су најважнији елементи који су касније усвојени у азматском типичу (Псалам 62. на Јутрењу и 140. на Вечерњу), као и јектеније и молитве за катихумене, опседнуте и слично, те на крају самих последовања (главопреклона) молитва благослова и отпуста верних. Осим значаја антиохијске литургијске традиције као темеља на коме су изграђена богослужбена предања Јерусалима и Цариграда, веома је важно то што је грчки језик био литургијски језик оба ова центра. Распрострањеност утицаја древног антиохијског литургијског предања на целом Истоку, као и заједничког грчког језика и културе, касније су олакшали процес размене утицаја између богослужења Константинопоља и Јерусалима.

У наставку рада кандидат образлаже независни развој јерусалимске и константинопољске литургијске традиције од 4. до 7. века. Иако су литургијске праксе Јерусалима и Константинопоља формиране на основу антиохијског предања, оне су се самостално развијале од тренутка свог формирања у 4. веку све до персијских и арапских освајања Јерусалима почетком 7. века, после чега долази до првог значајнијег мешања два предања. Осим већ поменутог заједничког језика и културе, овоме процесу су допринеле и миграције, које су биле последица неповољног друштвеног стања на подручју Блиског истока у 7. веку. Богослужење парохијских цркава Константинопоља и Јерусалима било је под снажним утицајем градских монашких заједница. Константинопољско богослужење прихватало је утицаје јерусалимског у виду усвајања химнографских састава, као и развоја годишњег богослужбеног круга, док је упоредо

са тим јерусалимско богослужење трпело константну „византинизацију” поретка која је резултирала коначним ишчезавањем јерусалимске богослужбене традиције. У наставку овог одељка, кандидат пажљиво прати развој јерусалимског предања до његовог ишчезавања, насталог под притиском све утицајнијег византијског богослужења у 11. веку, после чега бива посвећена пажња синтези јерусалимске и константинопољске традиције.

Надаље, сажето бивају описани студитска синтеза и карактеристике византијског богослужења од иконоборства до краја 12. века, а потом и новосаваитска синтеза, те коначно изумирање азматског типика. Најважнији фактор који је утицао на пут развоја византијског богослужења је јачање киновјског монаштва непосредно по окончању епохе иконоборства. После коначне победе над иконоборством константинопољско монаштво сабрано око Светог Теодора Студита стиче све већи углед и утицај, те се Студитски манастир уздиже као центар новог литургијског развоја. Богослужбено предање овог манастира почиње да доминира и да се шири, како по манастирима, тако и по градским црквама Константинопоља и читавог РOMEјског царства. Целокупан даљи развој византијског богослужења обележен је управо синтезом поменутих елемената јерусалимског и константинопољског предања која се одиграла у Студиону. После окончања иконоборачке кризе долази до постепеног гашења древних литургијских предања градског монаштва. Аскитириони или спудеји, који су неговали древно парохјско предање Јерусалима и Константиноља учествујући у парохјском богослужењу црква Гроба Господњег и Свете Софије, као и акимити, који представљају старо монашко предање Цариграда, нестају. На историјску сцену ступа киновјско монаштво, које свој свакодневни богослужбени живот саображава новој пракси која се везује за *Синаксар* Студитског манастира. Студитски типик, будући заснован на комбиновању елемената константинопољског (*Евхологион*, *Лекционар* и *Хеортологион*) и палестинског (*Псалтир*, *Часослов* и *Тропологион*) литургијског предања, представља прву синтезу два наведена предања. Аутор даље излаже чињенице које се тичу развоја студитског типика и ширење његовог утицаја у овом периоду.

Иако је, у распону од 8. до 13. века, азматски типик имао доминантну позицију у централним храмовима РOMEјске империје (нпр. Света Софија у Константинопољу и Солуну, Богородица Атинска (Партедон) и др.), његов опстанак је током овог периода био све више угрожен од стране студитског поретка који је доживљавао експанзију. Утицај монашког типика на парохјску богослужбену праксу се посебно појачао после гашења азматског типика у самој Светој Софији услед латинског освајања Цариграда у 13. веку. Услед политичког и војног слабљења Византијског царства и развоја исихастичког покрета, током потоњих неколико векова, монашки утицај је коначно потпуно преовладао, те се у 15. веку азматски типик, тј. литургијско предање византијских градских и сеоских црква, потпуно гаси. Напослетку, Света Гора, чије је богослужење настало под утицајем студитске традиције, после исихастичких спорова задобија све већи значај. Услед мноштва редакција и прилагођавања, развој *Студитског синаксара* коначно резултира новом синтезом која се назива неосаваитска, а чији је плод *Типикон Светог Саве Освећеног*. Осим описаних околности, нестанку азматског типика доприноси и његова захтевна форма, а који је приликом савршавања

последовања захтевао велики број клирика. Свакако, они елементи константинопољског предања, који су још у 8. веку сједињени са јерусалимским, преживели су и у коначној форми Типика Светог Саве Освећеног, која је после појаве првих штампаних издања у 16. веку, постала општеважећа у читавој Православној Цркви.

У оквирима првог поглавља кандидат сагледава главне тачке унутар историје развоја типика, које уједно представљају и својеврсне прекретнице у склопу наведеног историјског процеса, те расветљавају тему међусобног утицаја предања два литургијска центра око којих се развијао византијски литургијски тип. Иако је историја развоја византијског литургијског предања у великој мери расветљена благодарећи досадашњим истраживањима, у првом поглављу свог рада аутор нуди оригиналну систематизацију података, на основу које касније формира друго и треће поглавље.

Друго поглавље (стр. 103-215) кандидат је насловио *Поређење последовања азматског и монашког типика и идентификовање заједничких елемената*, у коме на основу извора реконструира а затим и пореди последовања Вечерња, Јутрења, Литургије и часова према азматском, студитском и савременом предању.

У овом поглављу кандидат нуди реконструкцију и поређење структура последовања у складу са азматским и два монашка типика (студитским и неосаваитским). Поредећи структуре последовања дневног богослужбеног круга азматског типика, *Студитског типика* и *Типика Светог Саве Освећеног*, утврђени су елементи азматског типика у савременој форми богослужења Православне Цркве. Да би ово постигао, аутор најпре одвојено излаже сведене структуре Вечерња, Јутрења, Литургије, и часова азматског и савременог типика, али и међуфазе у развоју византијског богослужења – студитског типика. Реконструкција последовања извршена је на основу извора, као и на основу раније учињених реконструкција од стране других аутора. Овом приликом кандидат наводи у фуснотама извор који указује на место или функцију дотичног елемента у комплетној структури последовања.

Приликом израде другог дела истраживања аутор се служи методом структуралне анализе којом обрађује шеме азматског, студитског и савременог последовања дневног круга. На основу анализе варијабилности елемената и структура богослужења на нивоу дневног, седмичног и годишњег круга, приказује различите типове сваког од последовања. На крају сваког одељка дато је и поређење свих ових структура у виду табеле, уз примедбе које се односе на сличности и разлике међу анализираним типцима, а које дају основа за даље истраживање о историјском развоју поретка Вечерња, Јутрења, као и других последовања. У раду је приказана само сведена структура последовања, како би се касније омогућила компарација структура последовања различитих типика и избегла превелика обимност текста. На појединачним елементима аутор се задржава само онда када је потребно да се укаже на суштинске сличности или разлике међу типцима, или у погледу чињеница које доприносе разумевању функције појединих елемената.

Код реконструкције последовања азматског типика кандидат се служи студијом Н. Милошевића *Молитвослов*, које је најкомплетније и најсвеобухватније издање поредака азматског типика. Наведено истраживање допуњено је на појединим местима

указивањем на варијанте последовања на нивоу седмичног и годишњег круга богослужења.

Када је у питању реконструкција последовања студитске традиције, она је учињена на основу *Ипотипоса* Светог Теодор Студита, *Типикона Алексеја Студита*, као и *Месинијског типика*. На основу ових извора, кандидат реконструише структуру последовања богослужења дневног круга, као и почетног дела Литургије према студитској богослужбеној традицији. Указујући на међуфазу азматске и коначне форме византијског богослужења – студитски типик, аутор осликава првобитну синтезу азматских последовања са палестинским елементима.

Излагање поредака према владајућој богослужбеној форми кандидат врши према званичним богослуженим књигама које су у употреби у Српској Православној Цркви. Притом, он се ослања на српска издања онда када постоји превод (*Служебник*, *Требник*, *Паримејник*, *Часослов*), као и на руска издања на црквенословенском језику (*Ирмологион*, *Триоди*, *Минеји*, *Типикон*). И овом приликом понуђена је систематизација варијабилности структура последовања, уз сведочанства у фуснотама које указују на извор који сведочи позицију сваког појединачног елемента савремених последовања у наведеним изворима.

Чињеница да је константинопољски *Евхологион* задржан готово у целости у новонасталом студитском поретку после иконоборства, имала је за последицу снажан утицај азматског типика на структуру последовања у владајућем типиком. У складу са тим поредак савременог Вечерња, Јутрења, Литургије и часова условљен је шемом која потиче из азматског типика. На ово указују молитве које свештеник чита обједињене на почетку последовања, а које су пореклом из азматског типика. Разлика у количини антифона псалтира, али и умножење броја других елемената у монашком типиком, утицала је на то да поменуте молитве престану да се доводе у директну везу са антифонима и својим возгласима који остају распоређени без неког очигледног реда унутар последовања.

Суштинска карактеристика савремене Вечерње из перспективе њене структуре јесте да постоје две врсте последовања: Вечерње уочи празничних дана (са входом), и свакодневно Вечерње (без входа). Иако постоје одређене разлике унутар свакодневне Вечерње која се служи у Великом посту и оне која се служи обичним данима током године, ова разлика није од значаја посматрано из перспективе структуре, будући да се она не мења значајно. Када је у питању азматско Вечерње, кандидат, на основу *Синаксара-канонара*, указује на то да се његова структура уочи празничних дана није мењала у већој мери у односу на оно Вечерње које се служи свакодневно током године или у посту. Поређењем редуковане шеме азматског с једне, и празничног и свакодневног Вечерња *Типикона Светог Саве* с друге стране, аутор показује да је структура која је остављала већу могућност инкорпорирања елемената азматског последовања у савремено она која је имала празнични карактер (вход на Вечерњу, Славословље на Јутрењу и сл.). Такође, посматрано из перспективе структуре последовања, очигледно је да се поредак великог Вечерња, тј. Вечерња уочи празника, приближава структури азматског поретка. Приметно је да се у другом делу Вечерња (после входа) структуре азматског и великог Вечерња међусобно поклапају. Разлог за непоклапање свакидашњег Вечерња са азматским треба тражити у студитском пореклу

структуре свакодневног Вечерња. Тако се кроз утицај студитског типика на формирање појединих последовања чува утицај палестинске праксе. Са друге стране, карактеристични утицај азматског типика везан је за појачану улогу клирика која се везује за празнична последовања, тј. оне дане када се по савременом поретку служи Литургија. Тако у савременом типичу уочавамо следећи образац: што је више изражен празнични карактер дана, количина елемената који своје порекло имају у азматском типичу се повећава, а структура последовања се приближава азматском типичу.

Слично Вечерњу, савремено Јутрење има две форме: празничну и свакодневну. Разлика између ове две форме приметна је у завршном делу богослужења, тј. у делу који следи после Великог славословља. Проблематику јутарњих молитава, које свештеник у складу са *Служебником* чита у време Шестопсалмија, треба посматрати заједно са одговарајућим молитвама на Вечерњи. Свештеничке молитве Јутрења и Вечерња представљају елементе који потичу из константинопољског *Евхологиона*. Као и молитве Вечерња, молитве Јутрења су изгубиле одговарајуће место у самом последовању услед промене његове структуре. Њихова зависност од антифона слаби, тако да их свештеник сада чита на самом почетку, када има највише простора за то – у време Шестопсалмија. Са друге стране, јектеније се уклапају у саму структуру те је на неки начин, поготово празничним данима, приближавају структури азматског Јутрења. Остали древни елементи – фиксни псалми (3, 62, 50, 148-150) истичу се унутар саме структуре као јасна сведочанства везе са древним поретком. Са друге стране, свакидашње Јутрење показује велику сличност са студитским Јутрењем, те ове сличности могу бити доведене у везу са палестинском, тј. јерусалимском традицијом. Сличност празничног Јутрења са азматским најјасније се може приметити на основу поређења редуковане (поједностављене) структуре азматског и празничног Јутрења. На основу поређења азматског и савременог последовања Јутрења, видимо да се схеме два поретка у великој мери поклапају. Елементи монашког Јутрења су у структури овог последовања третирани као антифони и раздвајају их мале јектеније. На самом крају последовања структуре се поклапају, изузев јектенија за катихумене које су постепено престајале да се употребљавају на Јутрењу и Вечерњу још у време употребе азматског типика пре иконоборства.

Јасно је из наведеног да је утицај азматског типика израженији у систему структуре појединих богослужења оним данима када је служена Литургија, односно празницима и недељама. Веће присуство клирика и евхаристијски карактер празничних дана блиско су одређивали и парадигму за формирање структуре последовања у време када је савремени типик добијао своју коначну форму. Тако можемо закључити да је у последњој етапи развоја савременог монашког типика, азматски типик остваривао велики утицај, пре свега, путем садржаја *Евхологиона* и приближавања структуре последовања азматском поретку.

Поређењем енарксиса Литургије у обе варијанте, аутор долази до закључка да је њихова структура идентична, при чему је јасно да је она условљена употребом константинопољског *Евхологиона*. Са друге стране, утицај палестинске монашке праксе огледа се у замени константинопољских антифона Литургије елементима палестинске изобразитељне. Мала одступања која постоје на нивоу помесних цркава су последица различитог степена имплементације монашког типика у парохијској пракси.

Словенске цркве се налазе под јачим утицајем *Типикона Светог Саве Освећеног*, те је стога уочљива чешћа употреба монашких елемената у почетном делу Литургије. Сама, пак, структура остаје преузета у потпуности из праксе азматског типика.

На почетку празничних Литургија, када се Евхаристија надовезивала директно на поредак Вечерња, елементи азматског Вечерња у студитској и новосаваитској Вечерњи су замењени одговарајућим елементима Вечерња дотичног типа. Истиче се разлика између азматске и студитске традиције с једне и новосаваитске са друге стране, када су у питању три антифона Вечерња и три антифона Литургије који су присутни у азматским и студитским изворима. Овај елемент у Литургији, која је служена у складу са прописима *Типикона Светог Саве Освећеног*, није преживео.

Када су у питању часови, односно Полуноћница, Први, Трећи, Шести, Девети час, Изобразитељна и Велико и Мало повечерје, не можемо рећи да је дошло до усвајања елемената азматског типика унутар савремене праксе. Једноставним прегледом поредака које смо описали и компарацијом њихових елемената, јасно се уочава да су последовања часова савременог типика уствари монашког порекла. Ова чињеница је последица усвајања палестинског *Часослова* од стране манастира РOMEЈСКЕ империје, одакле се ова пракса преселила и у парохије у току каснијег процеса гашења азматског типика.

У трећем поглављу (стр. 216-312), које је насловљено *Анализа елемената заједничких азматском типуку и савременој богослужбеној форми*, сваки од елемената у савременом богослужењу за које је утврдио да потичу из азматског типика, кандидат сагледава из перспективе литургиологије. Тако, осврнувши се на најранију појаву наведених елемената у патристичким, канонским и другим изворима, даје слику изворног значења или функције елемента у последовању. На основу литургијских рукописа приказује сличности и разлике у позицији унутар структуре последовања коју заузима сваки од анализираних елемената. Истовремено, када извори нуде основа и када је то релевантно, поједини елементи су анализирани и из перспективе музикологије. На тај начин аутор указује на практични (музички) начин извођења појединих богослужбених елемената.

Према истраживању кандидата елементи савременог Вечерња који потичу из азматског типика су следећи: 1) Јектеније: Мирна, мала, сугуба и прозбена, 2) Молитве свештеника, 3) 140. псалом, 4) Прокимен, 5) Светописамска читања уочи празничних дана и током поста и 6) Поредак Пређеосвећене Литургије после входа Вечерње. Поред елемената савременог богослужења, који воде порекло из последовања азматског типика, постоје и елементи који показују посредни утицај азматског типика. Такве компоненте савременог богослужења су: 1) Аниксандарија, 2) Прва катизма *Псалтира – Блажен муж*, 3) Литија на великом Вечерњу у склопу Бденија. Наиме, и после коначне преваге коју је после латинске окупације Цариграда 1204-1261. године *Типик Светог Саве Освећеног* однео над азматским типиком, утицај азматског типика је наставио да се остварује посредством појачке традиције. Тако су поједини елементи, који су били студитског или новосаваитског порекла, крајем 13. и током 14. века наставили да се поју у складу са азматским предањем. Слично азматском појачком предању које је преживело у монашкој пракси, литија као елемент азматског Вечерња

уочи празничних дана, премда унеколико измењена, инкорпорирана је у Велико Вечерње у склопу Бденија.

Следећи богослужбени елементи у савременом Јутрењу пореклом из азматског типика су: 1) Молитве свештеника, 2) Јектеније: Мирна, мала, сугуба и прозбена, 3) Псалми 3. и 62, 4) Псалам 50, 5) Хвалитни псалми (148-150) и 6) Велико славословље.

И поред ове очигледне разлике између последовања азматског типика (Тритекти и Панихида) и монашких часова, поједини елементи су им заједнички. У наставку дајемо списак ових елемената.

1) Тритекти: а) 24. псалам, б) Молитва после входа, в) Тропари пророштва у Четрдесетници, г) Прокимен пророштва у Четрдесетници, д) Пророштво Тритектија у Четрдесетници.

2) Панихида: а) 90. псалам, б) Јеванђеља прве недеље Четрдесетнице (у грчкој пракси) и в) Химна *Бестелесна природа*.

Побројани елементи тритектија и панихиде најчешће су уграђени у савремене часове као целине, и не представљају структуралне елементе самих часова. Ово је последица комбиновања богослужбених књига константинопољске и палестинске традиције. На основу поређења структуре последовања, као и принципа обликовања савременог типика, можемо закључити да су елементи *Евхологиона* и *Лекционара* практично уграђени у структуру часова палестинског *Часослова*.

Осим овог принципа уграђивања елемената азматског типика у монашки, неки елементи монашких типика, пре свега, поједине химне, усвојени су у азматском последовању много раније. Тако су херувимска песма и химне које представљају њене алтернативе ушле у поредак Литургије пре иконоборства. Слично је и са појединим химнама (нпр. *Бестелесна природа*) у склопу Панихиде и Тритектија.

Елементи Лекционара су такође показали виталност током студитске и неосаваитске синтезе. Тако сва читања на Литургијама, као и пратећи прокимени и алилујари који су својствени азматском предању, преживљавају у савременој владајућој пракси. Други део Лекционара *Профитологион* са припадајућим материјалом старозаветних читања, али и системом прокимена и кратких тропара током Четрдесетнице, такође је сачуван у савременом поретку у склопу Вечерња.

Осим молитава и јектенија, као и система светописамских читања, као један од највиталнијих елемената показали су се фиксни псалми Вечерња и Јутрења. Наведени псалми, који су били заједнички древној јерусалимској и константинопољској традицији, донекле су се разликовали у начину на који су употребљавани у богослужењу. Ова чињеница наводи аутора на претпоставку да су поменути елементи ушли у поретке дневних последовања два велика центра из древне антиохијске праксе као фундаменти оба наведена предања.

Променљиви псалми јерусалимског *Псалтира* са системом расподеле катизми и изразито монашким начином произношења - читањем, надвладали су древни константинопољски *Псалтир*. У врло малом броју случајева долази до поклапања псалама које су предвиђала два поретка, те су на тај начин први антифон *Псалтира* или 118. Псалам преживели у одређеној форми. Карактеристичан је утицај азматског поретка на савремени и у виду појања наведених псалама празничним данима уместо уобичајеног читања.

Осим наведеног, препознају се два слоја химнографије приликом поређења азматског и монашког предања. Тако су поједини тропари, који су присутни у азматском типичу, преживели у *Типикону Светог Саве*. Овде се, пре свега, истичу отпуститељни тропари Господњих, Богородичиних и празника Светих. У *Типику Светог Саве Освећеног* присутна су и нова химнографска остварења, како палестинског тако и константинопољског порекла, која су настала после 7. века, а која су укључена у фиксне елементе богослужења (140. псалом, библијске песме, Хвалитни псалми, итд.) уместо древних кратких припева, у склопу студитске и неосаваитске синтезе.

Пето поглавље – *Закључак* (стр. 313-322) сумира претходна поглавља дајући укратко преглед свих закључака до којих је аутор дошао кроз своје истраживање. Према мишљењу кандидата, елементи азматског типика који су преживели у савременој богослужбеној пракси представљају централне и неизоставне елементе савременог богослужења. На ово указује и њихово порекло које је посведочено у древним изворима (*Апостолске* установе, Етерија, Свети Јован Златоусти и др.). Истовремено, они се показују и као највиталнији елементи, који су преживели бурни хиљадугодишњи развој последовања дневног богослужбеног круга византијског литургијског типа. Такође, ови елементи представљају извор могућности за пастирски рад и бригу Цркве о молитвеном животу верних. Упоредо са тим, они нуде бројне могућности за ревитализацију дневног богослужбеног круга, у смислу могућности његове имплементације у свакодневни живот савремених православних верника кроз олакшавање њиховог учешћа у богослужењима.

5. Остварени резултати и научни допринос дисертације

Кандидат је успешно и исцрпно истражио и презентовао тему дисертације, користећи се релевантним изворима и актуелном литературом. Својим самосталним и оригиналним радом, успео је да одговори на она питања која су задата темом, те је тако: 1) утврдио постојање елемената азматског типика у савременој богослужбеној форми Православне Цркве, 2) идентификовао је наведене елементе и 3) анализирао их из литургиолошке перспективе. Ово је учинио на јасан и прегледан начин, консултујући релевантне изворе и методе.

Осим што је побројао и анализирао елементе савременог богослужења који потичу из азматског типика, он је с правом уочио да многи елементи који су заједнички азматском и савременом поретку не потичу нужно из азматског типика, већ из древнијег слоја који се формирао под утицајем антиохијског предања, а које је заједнички основ и јерусалимске и константинопољске традиције.

У складу са задацима, циљем и самом методологијом израде, овом дисертацијом је не само српској, већ и широј богословској јавности понуђено истраживање засновано на широком захвату извора и литературе на више светских језика. Уједно је утврђено постојање конкретних елемената азматског типика у савременом богослужењу, чиме је учињен веома значајан допринос у овој области литургиологије. Кандидат је, такође, покренуо и питања односа појачке праксе и

типика, чиме је снажно допринео даљем развоју литургиологије у нашој богословској средини.

6. Закључак

Докторска дисертација Владимира Антића под насловом *Функција елемената азматског типика у савременој богослужбеној форми Православне Цркве – литургиолошка анализа* урађена је у складу са одобреном пријавом дисертације. Дисертација је оригинално и самостално научно дело. Комисија са задовољством констатује да овај рад испуњава научне нормативе докторске дисертације и предлаже Наставно-научном већу Православног богословског факултета Универзитета у Београду да одобри јавну одбрану овог рада.

У Београду, 7. новембра 2017. године.

Чланови Стручне комисије за преглед и оцену дисертације:

1. _____

др Ненад Милошевић,
редовни професор Православног богословског факултета
Универзитета у Београду

2. _____

др Драган Ашковић,
ванредни професор Православног богословског факултета
Универзитета у Београду

3. _____

др Гордана Благојевић, Виши научни сарадник
Етнографског института САНУ